

AZ EMBER ÉS A SZABADSÁG MARX FILOZÓFIAI ÉRTELMEZÉSÉBEN

Az embernek a természeti és társadalmi valóságban kifejtett összes tevékenysége az emberiség társadalmi történetében játszódik le. Ez pedig azt jelenti, hogy egy bizonyos időben történik, tehát minden emberi közösség vagy egyén tevékenysége konkrét, meghatározott természeti, tárgyi-földrajzi, éghajlati és társadalmi-gazdasági viszonyok között megy végbe, méghozzá egy adott korszakban, társadalmi berendezésben és külön társadalmi, valamint egyéni feltételek adotttságában. Az idő mindig az emberek egy konkrét csoportjának vagy szociális környezetének az idejét jelenti, azokét, akik egy meghatározott korszakban, társadalmi-gazdasági viszonyokban élnek, s akik célszerűen osztják be idejüket, hogy az „össz-szükségletei szerinti termelést érjen el”¹.

Marx jelentős teret szentel a létidő megjelenési formáinak. 1857—1858-ig, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonaláiban (Grundrisse), amely A tőke első változata, habár elméletét itt még kifejezetten filozófikusan adja elő, megállapítja: „... Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz, hogy búzát, jószágot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás.”²

A fentiekből kiviláglik az idő tervszerű beosztásának és a vele való takarékoságnak a jelentősége, figyelmes elemzéssel pedig fel lehet fedni az emberi tevékenység hierarchiáját is. Ez azt jelenti, hogy „... minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak”, meg kell élniük. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítására, magának az anyagi életnek a termelése, márpedig ez olyan történelmi tett, minden történelemnek olyan alapfeltétele, amelyet még ma is, mint évezredekkel

ezelőtt, naponként és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson.”³

Társadalmi szemszögből vizsgálva ez a munka, amelyet a társadalom egzisztenciájának biztosítására végzünk, társadalmilag szükséges munka, az az idő pedig, amely e munka mértékéül szolgál, a munkaidő.

Az idő e szegmentumának, amely a munkaidőt képviseli, habár mindig léteznie kell, még a kommunista társadalomban is, különféle tartalma van az emberiség fejlődésének egyes szakaszaiban. Egykor ez az idő igénybe vette a dolgozó minden idejét, a műszaki fejlődéssel és az osztályviszonyok változásával azonban — ami először a tőkés termelési feltételek mellett jutott kifejezésre — lassan csökken a munkaidő. E feltételek között jelentkezik a szabad idő igénye, amely már nem a fizikai erő megújulásának idejét jelenti, mint egykor, hanem az önfejlesztés idejét.

Marx A tőke III. kötetében megállapítja: „A szabadság birodalma valószínűleg csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, s ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek, de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik.”⁴

A fentiekből, valamint Marxnak azokból a megállapításaiból kiindulva, amelyek az emberi felszabadításra irányuló törekvéseivel foglalkoznak, kétségkívül leszögezhetjük, hogy a szabad idő meghatározásakor figyelembe kell venni az ember lehetőségeinek mértékét, hogy mint teljes és szabad személyiség, önállóan és tudatosan körvonalazza saját egzisztenciáját, az önmaga és a világ iránti viszonyulását. Ilyen értelemben minden idő, amelynek az ember birtokában van, szabad idő is lehet. Habár „... a szabadság birodalma az anyagi termelés túloldalán van — ott, ahol megszűnik az a munka, amely a szükségletek és a külső célszerűség által van meghatározva”, Marx szabad idő felfogása nem csak arra az időre korlátozódik, amelyet az ember az anyagi termelésen kívül tölt el. Ellenkezőleg, a munkafolyamatokban, s a munkán kívül is, az ember lehet szabad, de mindkét esetben kötöttnek is érezheti magát. Eközben fontos megkülönböztetnünk a külső célszerűséget (amely a természetes szükségszerűségből ered és jelen van minden társadalmi formában és a termelés minden lehető módozatában) a társadalmi kényszerítől, amely a társadalmi termelés minden meghatározott szervezetében az embert közönséges termelőszekké alakítja, s közben megfosztja attól a lehetőségtől, hogy saját gyakorlati életét alkotói megvalósítássá és gazsálgá formálja át. A természetes szükségletek miatt, melyek füg-

getlenek minden társadalmi formától, amelyben a munkát végezzük, az anyagi termelés minden alkalommal a szükségletek birodalma marad: „A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre.”⁵

Mint az ember lényegéről alkotott dialektikus nézet mutatja, tevékenységének egyetlen szempontja sem lehet jelentéktelen az összetevékenység vonatkozásában. Világos tehát, hogy Marx elemzésében a munka és a szabad idő egységes egészet alkot, s így az ok és okozati összefüggés viszonyában szemléljük. „De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázison virágozhat ki.”⁶ Ez a tétel kifejezi azt a viszonyt, amelyben a munkaidő jelenti a tartalmat és az okot, a szabad idő pedig a formát és az okozatot. Ebből adódik, hogy a munkaidő jellege (tartama, kihasználásának racionalitása, az erőfeszítés és a kímélés intenzitása) meghatározza a szabad idő keretét, jellegét és szerkezetét. Másfelől, mint ahogyan az okozat kihat az őt kiváltó okra, ugyanúgy a szabad idő is kihat a munkaidő hosszára, ütemére, s kiváltképp intenzitására, valamint a termelékenységére. A szabad idő mint az „időmérleg szegmentuma” Marx szerint: „... a rendelkezésre álló idő ... részben a termékek élvezetére, részben a szabad tevékenységre, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése természeti szükségszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk. Magától értetődik, hogy maga a munkaidő, azáltal, hogy normális mértékre van korlátozva, továbbá, hogy immár nem valaki más számára, hanem önmagam számára történik, a gazda és az emberei közti stb. társadalmi ellentétek megszüntetésével együtt, mint valóban társadalmi munka, végül mint a rendelkezésre álló idő bázisa egészen más, szabadabb jelleget kap, és hogy az ember munkaideje, akinek egyszersmint rendelkezésre álló ideje is van, sokkal magasabb minőségű kell hogy legyen, mint a munkaállat munkaideje.”⁷

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai c. művében Marx első ízben foglal állást tudományosan a társadalmi viszonyokról, amelyeket csaknem tizenöt esztendőn át tanulmányozott: „... ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdaság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga — ezeknek erőteljes hatékonysága — megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológiai haladástól, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától.”⁸

A fenti gondolatokból tevődik össze Marxnak az a tézise, hogy „Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszerűen a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg.”⁹

A szabad idő azt az időt jelenti, „amely az egyén teljes fejlődésére szolgáló idő”. Ez a megállapítás az első pillanatban ellenkezik A gothai program kritikája c. művében kifejtett tézisével, amely szerint a munka „a legfőbb létszükséglet”. Marxnak a munka és a szabad idő viszonyáról alkotott nézetei már ezekben a kéziratokban, tehát már A tőke előtti időszakban is megtalálhatók.

Az emberi tevékenység e két szférája közötti dialektikus összefüggést és a kölcsönös függőséget bizonyítva Marx kifejti: „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére.”¹⁰ Ebből következik azután „Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan pontjáról megjelenik —, az magától értetődik. A munka nem válhat játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő — amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszerűen diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézbe vételt követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszerűen testgyakorlás.”¹¹

Ezekből az álláspontokból világosan kitűnik a munka és a szabad idő közötti viszony, mitöbb a szabad idő mint „a magasabb tevékenységre való idő” a módszer radikális megváltoztatásának feltételként jelentkezik. Ha a szabad idő „az egyének termelőerejének, tehát a társadalom fejlődésének tere”, akkor természetesen, hogy éppen a szabad idő biztosítja azokat az erőket, amelyek a korszerű termelés előfeltételét képezik.

Marxnak ezek az elemzések közvetlenül rámutatnak a szabad idő tartalmára, amely nem egy elvont kategória, s nem azonos a time killing (időölés) fogalmával, amellyel az angolok meghatározták az idő e szegmensének tartalmát.

És ami igen fontos, a szabad idő értelme — marxi értelmezésben —

csak az olyan termelési viszonyok között valósulhat meg, amelyek mentesek a munka és a tőke közötti antagonizmustól. Csak az ilyen termelési viszonyok teszik lehetővé, hogy a közvetlen részvevők alkotóan kapcsolódjanak be a termelési folyamatba. Ily módon „... a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most mindenki gazdaságára számítják majd a termelést, mindenkinek a rendelkezésére álló ideje nő”.¹²

A szabad idő jelentőségét, mint ahogyan azt már kifejtettük, Marx hangsúlyozta későbbi műveiben is. Számos marxológus, aki a burzsoá társadalmi rend és „az ipari társadalom utáni” időt népszerűsíti, s magát Marx bírálójaként lépteti elő, meg sem kísérli elvitatni Marx álláspontjainak helyességét a szabad időt illetően. Ehelyett ezek a marxológusok megkérdőjelezzik egy adott társadalmi helyzetben a termelési folyamat és a szabad idő egységét, s azt állítják, hogy Marx elállt a termelési folyamat reformjának követelményeitől, mivel az ipari fejlődés nem teszi lehetővé a munkafolyamat elidegenítésének leküzdését. Ennek az ellenkezője állítható viszont A tőke III. kötete, valamint az Értéktöbblet-elméletek alapján. Marx életének utolsó szakaszában kitartóan küzdött a termelési folyamat megreformálásáért. Szocialista programjának központi részét alkotja ez a követelmény: „A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének minden irányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdaság minden forrása bővebben buzog — csak akkor lehet majd a polgári jog szűk láthatárát egészen átlépni, és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”¹³

Marxnak az imént idézett gondolatai után elfogadhatatlan a józan ész logikája alapján kialakított előítélet a szabad időről mint ismertről és tudotról, valamint az időnek a „szabad” és „nem szabad”, illetve a „munkidőre” való felosztása is elfogadhatatlan és alaptalan. Ehelyett csatlakozzunk ahhoz az állásponthez, amely jelen van a mai szakirodalomban¹⁴, s amely joggal hangsúlyozza, hogy azt az időt, amelyet nem rőtünk el a termelésben, nem azonosíthatjuk a szabad idővel.

Véleményünk szerint a szabadság problémája időben megoldható, ha elfogadjuk Marxnak a szabadság és a történelem antropológiai jellegeről alkotott nézetét. Ha abból indulunk ki, hogy Marx szerint minden emberi történelmi úton valósul meg, s hogy a szabadság is történelmi vívmány, amely gyakorlati módon valósul meg, akkor ebből félreértetlenül következik, hogy a szabadság szükségszerűen az anyagi termelésben alapozódik meg. Más szóval „... a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázison virágozhat ki” nem valósulhat meg az anyagi termeléstől függetlenül. Marx szerint a munkafolyamat lényegében szabad tevékenység, méghozzá any-

nyiban szabad, amennyiben az ember saját munkájával kifejleszti önnön képességeit, s amennyiben azt saját termelőerői megengedik. Érthető tehát, hogy a szabadság a „szükség birodalmában” Marx szerint a termelőviszonyok megváltozásán alapszik. A termelőviszonyok megváltoztatása mint történelmi folyamat magától értetődőnek veszi mind a kapitalista termelési viszonyok megszüntetését, mind pedig a termelési viszonyoknak az olyan feltételek közé való terelését, amelyek valóban megfelelnek az emberi természetnek, az ember univerzialisitásának. Ebben van annak a disztinciónak az igazolása is, amely szerint a „felszabadult idő” olyasvalami, amelyet nem a termelésben töltünk el, csak ezután kell szabad idővé tennünk.¹⁵

A munkaidő rövidítésének igénye még akkor jelentkezett, amikor a dolgozó munka- és létideje a tőkés termelési viszonyok között megegyezett, ezért érthetően annak az időnek a rövidítésére vonatkozik, amely a termelési folyamat és a termelési viszonyok funkciójában van. Ugyanennek a követelménynek az értelme és jelentősége Marx értelmezésében csak az új termelési viszonyok között valósul meg. A munkaidő itt azt a teret jelenti, amelyben az anyagi termelés vonatkozásában szükséges események történnek. Ennek rövidítésével vagyis a „takarékoságával” jutunk a szabad időhöz — ez pedig nem más, mint „az egyén teljes fejlődésére szolgáló idő”.

Fordította *Tumbász Erzsébet*

Jegyzetek

- ¹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, I. rész, Budapest, 1972., 88. oldal.
- ² Uo. 87—88. oldal.
- ³ Marx—Engels Válogatott Művei. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1977., I., 83. o.
- ⁴ Marx—Engels Válogatott Művei. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., II., 494. oldal.
- ⁵ Uo., 494. oldal.
- ⁶ Uo., 494. oldal.
- ⁷ Marx: Értéktöbblet-elméletek (A „Tőke” IV. könyve), III. rész. 21. fejezet (1/c), 231—232. oldal.
- ⁸ Marx—Engels: Válogatott Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., II., 544. oldal.
- ⁹ Uo., 545. o.
- ¹⁰ Uo., 550. o.
- ¹¹ Uo., 550—551. o.
- ¹² Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, II. rész, Budapest, 1972., 172. oldal.
- ¹³ Marx—Engels Válogatott Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., III., 170. oldal.
- ¹⁴ Részletesebben lásd: dr. Bogdan Šešić szerbhorvát nyelven megjelent könyvét: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Bgd., 1974., 224. oldal.

- 15 „Hogy a felszabadult idő értelmetlen tétlenséggé vagy igazán szabad idővé válik-e, az mindenekelőtt attól függ, hogy az emberi munka humanizálása képes-e olyan rohamosan fejlődni, mint a technika, s hogy a termelés ésszerű ellenőrzését legyőzi-e az a törekvés, hogy a társadalom minden tagja telhetetlen fogyasztóvá váljék. Felvetődik a kérdés: Hogyan kell kihasználni a felszabadult időt? Vajon olyan tevékenységre-e, amelynek a munkamegosztás miatt magában az emberben kellett elfojtódnia? A munka megfontolt humanizálása és a felszabadult idő még a műszaki és gazdasági fejlődés szerényebb feltételei között is azt bizonyítja, hogy ez az igazi útja a felszabadult időnek szabad idővé való átváltoztatására.” (V. Korać: *Oslobodeno vreme savremenog čoveka*, „*Odjek*” 14/1966., 5. sz.)

Rezime

Čovek i sloboda u Marksovom filozofskom shvatanju

Vreme je uvek vreme konkretno kategorije ljudi — ili socijalne sredine, koji žive u određenoj istorijskoj epohi, u konkretnim društveno-ekonomskim uslovima, i koji svrshodno raspoređuju svoje vreme kako bi postigli „proizvodnju primenjenu svojim sveukupnim potrebama”.¹

U Marksovim delima je mnogo prostora posvećeno raznim pojavnim oblicima vremena života. Sa društvenog stanovišta rad koji se troši na obezbeđenje egzistencije društva jeste društveno potreban rad, a vreme koje služi kao mera ovoga rada, radno vreme. „Slobodno vreme — koje je i dokolica i vreme za višu delatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj drugi subjekt on tada ulazi u neposredni proces proizvodnje. Taj je proces u isti mah i disciplina, u odnosu na nastajućeg čoveka i delatnost, eksperimentalna nauka, materijalno stvaralačka i opredmećujuća se nauka u odnosu na nastalog čoveka, u čijoj glavi egzistira akumulisano znanje društva. Za oba, ukoliko rad zahteva praktičnu upotrebu ruku za slobodno delanje, kao u poljoprivredi, to je u isti mah i telesna vežba.”²

Iz ovih stavova se jasno vidi odnos između radnog i slobodnog vremena, štaviše *slobodno vreme* kao „vreme za višu delatnost” se ovde pojavljuje i kao uslov za radikalnu izmenu načina rada. Ako je slobodno vreme „prostor za razvoj punih proizvodnih snaga pojedinaca, a dakle i društva”³, onda je jasno da upravo slobodno vreme obezbeđuje one snage koje su osnovni preduslovi moderne proizvodnje.

¹ K. Marks: *Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije*, „*Naprijed*”, Zgb., 1974., 65. strana.

² Isto, 301. strana.

³ Isto, 301—302. strana.

Summary

Man and his Freedom in the Philosophy of Karl Marx

„Time has always been the time of a certain category people or social circle, living in a certain historical epoch, in certain socio-economic circumstances, arranging their time at a way they can reach a production applied to cover their needs.”

In the works of Marx a lot of space is dedicated to the problem of time at different meanings. From social point of view work which is providing the existence of the society is the socially needed work and the time which measures this work is the working time. „Free time — which is the time for greater activities, transforms it's owner into a different individual from the one he used to be, entering this way the process of production. This process is at the same time a discipline compared with the developing individual and his activity, experimental science, materially creative. If it requires a practical use of hands, such as in agriculture, it is considered as a physical training.

According to the mentioned facts we can state the difference between work-time and free time, what's more free time as a „time for greater activity” appears as a circumstance for radical change of the way of working. If free time is a space for development of total production power of the individual and the society „then it's evident that the free time itself has to provide the power which is the prerequisite of modern production.